

હર્ષવદન ત્રિવેદી

ઉત્તમ લેખો, સુઘડ અનુવાદ : એક આવકાર્ય અનુવાદસંચય^૧

બહુવચન

Rabindranath Tagore Ananda Coomaraswamy
Harindranath Chattopadhyay Satyajit Ray
Paritosh Sen Nilima Sheikh Octavio Paz
Kamala Kapoor Fumio Nanjo Marcel Duchamp
J. Birjepatil D.F. Pocock Françoise Mallison
Claude Lévi-Strauss Jürgen Habermas
Martin Heidegger Michel Foucault Harold Pinter
Charles Baudelaire Antonio Gramsci
Adolf Loos Immanuel Kant Louis Althusser
Leszek Kołakowski Saint-John Perse

કરમશી પીર

અનુવાદકો બે પ્રકારના હોય છે. (૧) અનુવાદની પ્રવૃત્તિ અને પ્રક્રિયા-માં રસ છે માટે અનુવાદો કરનારા. (૨) પરભાષાનું અમુક લખાણ પોતાની ભાષામાં પણ હોવું જોઈએ એવા ભાવથી અનુવાદ કરનારા. બંને પ્રકારના અનુવાદકો સ્રોત-ભાષા અને લક્ષ્ય- ભાષા બંને પર સમાન અધિકાર ધરાવતા હોય એ ઇચ્છનીય છે. પ્રથમ વર્ગના અનુવાદકો માટે કોઈ ચોક્કસ વિષયના લખાણોનો જ અનુવાદ કરવો એવું જરૂરી હોતું નથી. આ વર્ગમાં ધંધાદારી અનુવાદકો, સંપાદકો,

૧ : બહુવચન (અનુવાદસંગ્રહ) : કરમશી પીર. ક્ષિતિજ સંશોધન પ્રકાશન કેન્દ્ર, મુંબઈ, ૨૦૧૨. મૂ. રૂ. ૩૫૦,

પ્રકાશકોની માગણીથી જે તે લખાણોનું અનુવાદ કરી આપનારાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ લોકો માટે અનુવાદની પ્રવૃત્તિ-પ્રક્રિયા મહત્વની હોય છે. બીજા વર્ગમાં નગીનદાસ પારેખથી માંડીને કરમશી પીરનો સમાવેશ થાય છે.

કરમશીભાઈ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી અનુવાદની પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય છે. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના પત્રથી માંડીને ચિત્રકળા, કળામીમાંસા તેમ જ આધુનિકતા, ઉત્તર આધુનિકતા આદિ વિચાર-વલણો અંગેના દાર્શનિક લેખો, ચિંતકોનાં વાર્તાલાપ-મુલાકાતો એમ વિવિધ પ્રકારનાં લખાણોના તેમણે અનુવાદો કર્યા છે. આ પસંદગી તેમની રુચિનો વ્યાપ અને ઊંડાણ દર્શાવે છે.

બહુવચન લેખસંચયમાં સર્જનાત્મક અને સિદ્ધાંત વિચારણાને લગતાં લખાણોના ૨૮ જેટલા અનુવાદોનો સમાવેશ થયો છે. આ સંચયના કારણે ગદ્યપર્વ, ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક, નવનીત સમર્પણ, શબ્દસૃષ્ટિ, ખેવના, એતદ્, તથાપિ, સન્ધિ વગેરે સામયિકોમાં જુદા જુદા સમયે પ્રકાશિત લેખો હવે વાચકોને એક સાથે ઉપલબ્ધ બન્યા છે. સર્જનાત્મક સાહિત્યના અનુવાદની પ્રવૃત્તિમાં રસ લેનારા ઘણા છે પણ સૈદ્ધાન્તિક લખાણોના અનુવાદ કરનારાઓ અને એમાંય મૂળ લખાણની શાસ્ત્રભાષાને ધ્યાનમાં રાખીને અનુવાદ કરનારાઓની સંખ્યા ઘણી ઓછી છે. અહીં નગીનદાસ પારેખ આપણને સહજ યાદ આવે. આધુનિક સિદ્ધાન્તવિચારના લેખો સમજવા માટે પણ દર્શનશાસ્ત્ર, ભાષાવિચાર, સમાજવિદ્યા અને મનોવિશ્લેષણ જેવા અનેક વિષયની પ્રાથમિક જાણકારી અપેક્ષિત છે. વળી, આ પૈકીનાં મોટા ભાગનાં લખાણો મૂળ ફ્રેન્ચ કે જર્મન જેવી ભાષાઓમાંથી અંગ્રેજીમાં અનૂદિત થયાં હોવાથી અંગ્રેજી શાસ્ત્રભાષાથી ટેવાયેલી ન હોય એવી વ્યક્તિ માટે ગેરસમજનો ભોગ બનવાની શક્યતા વધુ રહે છે. સદ્ભાગ્યે કરમશીભાઈ પીર આ સંદર્ભમાં પૂરા સજ્જ છે અને તેમણે તેમની આ સજ્જતાનો લાભ આપણને આપ્યો છે.

આ સંચયના લેખો મુખ્યત્વે કલાસૃજન અને કલાબોધના પ્રશ્નોને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે સ્પર્શે છે. એમાંય આરંભના રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનો જામિની રાય પરનો પત્ર, ઠાકુરની ચિત્રકૃતિઓ વિશેનો આનંદકુમાર સ્વામી જેવા સમર્થ કલાવિદનો લેખ, હરેન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાયનો કવિઓ ઘડાતા હોય છે, જન્મતા હોતા નથી કે સત્યજિત રાયનો ભારેલો અગ્નિ, દ્યુતિમાન ચેટરજીનો સત્યજિત રાય સાથેનો વાર્તાલાપ, નીલિમા શેખનો અમૃતા શેરગિલનો વારસો કે અતુલ ડોડિયાની ચિત્રકલા વિશેનો કમલા કપૂરનો લેખ કલાનિર્માણ અને ભાવનની પ્રક્રિયા પર પ્રકાશ પાડતા લેખોનો પૂર્વાર્ધ રચે છે. એ પછીના આધુનિકતાવાદ અને ઉત્તરઆધુનિકતાવાદ જેવા વિષયો અંગેના લેખો બૃહદ પરિપ્રેક્ષ્યમાં આ જ પ્રશ્નોને જુએ છે. આ સંચય અનુવાદોનો છે. અનુવાદની પ્રક્રિયા પણ એક અર્થમાં કલાના સૃજન-બોધનની પ્રક્રિયાને જ સ્પર્શે છે. એટલે કરમશીભાઈ એક શુષ્ક દાર્શનિક નહીં પણ એક ભાવવિભોર કલારસિક તરીકે આપણી સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય છે. કલાવિષયક વિવિધ

પ્રકારના લેખોની તેમની પસંદગી પણ કલામર્મનું પગેરું શોધવાનો અને તેને સચોટપણે અભિવ્યક્ત કરે તેવી એક ભાષાની તેમની શોધનો પણ નિર્દેશ કરે છે. કૃતિના આકલનની પૂર્ણતા કદાચ તેની યોગ્ય અભિવ્યક્તિમાં છે.

અહીં સંગ્રહિત લેખો મુખ્યત્વે કળાવિચારણા અને તત્ત્વચિંતનને લગતા છે. સૌન્દર્યમીમાંસા દર્શનશાસ્ત્રની જ એક શાખા ગણાતી હોવાથી અનુવાદકનો મુખ્ય ઝોક તત્ત્વચિંતનને લગતાં લખાણો તરફ હોવાનું સ્પષ્ટ જણાય છે. આ વિષયનું તેમનું ઊંડું જ્ઞાન પણ લખાણોની પસંદગી અને તેમના અનુવાદોમાં વ્યક્ત થાય છે. અહીં અનૂદિત તમામ લેખો જે તે ક્ષેત્રના અગ્રણીઓ દ્વારા લખાયેલા ઉચ્ચે કોટિના છે. જેમકે નીલિમા શેખનો અમૃતા શેરગિલ પરનો લેખ કે કમલા કપૂરનો અતુલ ડોડિયાની ચિત્રકળા પરનો લેખ આ બંને લેખો બંને ચિત્રકારોની સર્જકતા અને સાર્થકતાને બરાબર પ્રકાશિત કરે છે. અહીં એક રસપ્રદ લખાણ એ પરિતોષ સેનનું અર્જુન વૃક્ષ વિશેનું છે. લલિત નિબંધની શૈલીની યાદ અપાવતો આ લેખ અત્યંત આસ્વાદ્ય છે. અર્જુન ગુજરાતમાં સાદડ તરીકે પણ ઓળખાય છે. (આયુર્વેદમાં તે એક મહત્ત્વનું ઔષધવૃક્ષ ગણાય છે. હૃદયરોગ અને નિમ્ન રક્તચાપ (લો બ્લડપ્રેશર)માં તે પ્રયોજાય છે. અર્જુનારિષ્ટ જાણીતી દવા છે.)

અનુવાદકે ઈમાન્યુઅલ કાન્ટ(Immanuel Kant) અને માર્ટિન હાયડેગર (Martin Heidegger)જેવા જર્મન ફિલસૂફોના દુર્બોધ ગણાતાં લખાણનો અનુવાદ કરવાની હામ ભીડી અને તેને પૂરતો ન્યાય આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ઘણું ખરું એવું બનતું હોય છે કે સૈદ્ધાન્તિક લખાણોમાં રસ લેનારા સર્જનાત્મક લખાણોમાં ખાસ રસ લેતા હોતા નથી. કરમશીભાઈએ અહીં બંને પ્રકારનાં લખાણોના અનુવાદ કર્યા છે. અહીં એ નોંધવું જોઈએ કે સર્જનાત્મક સાહિત્યના અનુવાદ અને સૈદ્ધાન્તિક-શાસ્ત્રીય લખાણોના અનુવાદની સમસ્યાઓ અલગ હોય છે. સર્જનાત્મક લખાણોના અનુવાદમાં મૂળ કૃતિની સંસ્કૃતિ, ભાષારૂઢિ વગેરેને સમાંતર અભિવ્યક્તિઓ સ્વભાષામાં શોધવી એ એક મોટો પડકાર હોય છે. જ્યારે સૈદ્ધાન્તિક-શાસ્ત્રીય લખાણોમાં મુખ્ય પ્રશ્ન એક ભાષાની શાસ્ત્રભાષાને તેની પરંપરાગત અર્થચ્છાયાઓ સાથે સાથે સ્વભાષામાં વ્યક્ત કરવી. મૂળ લેખકે અમુક વિશિષ્ટ સંદર્ભ અને ચોક્કસ હેતુથી ઘડેલી પરિભાષા અથવા તો તેની પોતાની ભાષામાં પ્રચલિત પરિભાષાનો તેણે કોઈ નવા સંદર્ભ કે નવી અર્થચ્છાયાઓ સાથે પ્રયોગ કર્યો હોય તો તેને ધ્યાનમાં રાખીને અનુવાદ કરવો પડે છે.

સર્જનાત્મક કૃતિઓનો અનુવાદ પડકારજનક હોવા છતાં જો અનુવાદકની હથોટી બેઠેલી હોય તો ખાસ વાંધો આવતો નથી. તેમાં મુખ્ય કામગીરી મૂળ ભાવ અને લઢણોનો વાચકને ખ્યાલ આવે તે રીતે અનુવાદ કરવાની હોય છે. જ્યારે સૈદ્ધાન્તિક શાસ્ત્રીય લખાણોના અનુવાદમાત્રથી કામ પૂરું થતું નથી. મૂળ લેખકે કોઈ સંજ્ઞા, વ્યક્તિ, પરંપરા ઇત્યાદિના ઉલ્લેખો કર્યા હોય અને તેની કોંસમાં કે

ફૂટનોંધ તરીકે સ્પષ્ટતા ન થઈ હોય તો વાચક માટે એ લખાણ બોધગમ્ય બનતું નથી.

આ સંચયનો દરેક લેખ આધુનિક સાહિત્ય અને કલામીમાંસાના અભ્યાસીઓ માટે અત્યંત મહત્વનો છે. ‘અનુવાદિત ભાષામાં જ મૂળ લખાણ લખાયું હોય એવો અનુભવ વાચકોને થાય’ એવા ઉત્તમ કોટિના અનુવાદો માટે પ્રકાશકો કમલ વોરા-નૌશિલ મહેતાએ નક્કી કરેલું ધોરણ જાળવવામાં કરમશીભાઈ મહંદશે સફળ નીવડ્યા છે. (પ્રકાશકોની પ્રસ્તાવના સંક્ષિપ્ત હોવા છતાં સારગર્ભિત છે.)

શિરીષ પંચાલે આ સંચયની પોતાની સમીક્ષામાં (પ્રત્યક્ષ-જાન્યુઆરી, ૨૦૧૩) આ પૈકીના કેટલાક અનુવાદોને ન્યાય આપ્યો છે અને કેટલાંક રસપ્રદ નિરીક્ષણો પણ રજૂ કર્યાં છે. મને પોતાને સિદ્ધાન્તવિચારમાં વિશેષ રસ હોવાથી તેમ જ સર્જનાત્મક સાહિત્ય-કલા વગેરેમાં મારી ગતિ ન હોવાથી અહીં હું આધુનિક સિદ્ધાન્તવિચારને લગતા કેટલાક લેખોના અનુવાદોની જ ચર્ચા કરીશ.

આગળ કહ્યું તેમ આ સંચય કલા-સાહિત્ય અને દર્શનના આધુનિક પ્રવાહોને સમજવા માટે મહત્વનો છે. વીસમી સદીના એક ઉત્તમ કવિ શાર્લ બોદલેર(Charles Baudlaire)નો લેખ રમકડાંનું તત્ત્વદર્શન – (Philosophy of toys - ૧૮૫૩) એક રસપ્રદ લેખ છે. શિશુનો તેનાં રમકડાં સાથે જે પ્રકારનો સંકુલ સંબંધ હોય છે તેની અસર તેના વ્યક્તિત્વ પર પણ પડતી હોય છે. બોદલેર તેમના પોતાના બાળપણના અંગત અનુભવોનું અહીં જીવંત ચિત્રણ કરે છે. રમકડાંના સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વ વિશે આપણે બહુ સભાન નથી. બોદલેર તે બાબત તરફ આપણું ધ્યાન દોરે છે. (બોદલેરની કવિતા Correspondenceનો ગુજરાતી અનુવાદ વિનિમયો શીર્ષક હેઠળ થયો છે. વર્ષો અગાઉ આ શીર્ષકના કારણે વિનિમય એટલે વિચારવિનિમય, નાણાવિનિમય, પત્રવ્યવહાર જેવું કંઈક હશે એવી કલ્પના હતી પણ પછી પેરિસમાં અને ફ્રાન્સમાં અન્યત્ર આપણે જેને મેટ્રો રેલવે કહીએ છીએ એ મેટ્રો ટ્રેનોનાં સ્ટેશનો પર એક સ્ટેશનથી બીજે જવા માટે માર્ગસૂચક તીર દોરેલાં અને તેમની નીચે Correspondence લખેલું જોયું ત્યારે આ શીર્ષકનો અર્થ સમજાયો હતો.)

એવો જ બીજો લેખ ‘માર્સેલ દુશાંનો એક કલાવિચાર’ નામના ઓક્ટોવિયો પાઝના લેખનો આ અનુવાદ મૂળે ખેવના (અંક ૭૬, ૨૦૦૨)માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. લેખના અંતે મૂળ સ્ત્રોત વિશે પાદનોંધમાં માહિતી છે. દાદાવાદ – આધુનિકતાવાદનું એક મહત્ત્વનું પ્રકરણ છે એમાં દુશાંની ભૂમિકા અત્યંત ચાવીરૂપ રહી હતી. વીસમી સદીનાં કલા-આંદોલનોમાં દાદાવાદ અને એમાંય (Marcel Ducham) માર્સેલ દુશાંનું મહત્ત્વનું પ્રદાન છે. દાદાવાદ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધની વિભીષિકાની નકારાત્મક પ્રતિક્રિયા તરીકે જન્મ્યો હતો. તેણો તર્ક અને વિવેકનો અનાદર કરીને સ્વયંસ્ફુરણા, અર્થહીનતા અને અતાર્કિકતાનો પુરસ્કાર કર્યો. દુશાંએ એક કલાપ્રદર્શનમાં યુરિનલ

મોકલીને કલાનાં પ્રસ્થાપિત ધોરણો પરત્વેનો અનાદાર વ્યક્ત કર્યો હતો. શીર્ષકમાં 'એક કલાવિચાર' પ્રયોગ ખોટો છે. 'કલાવિચાર' સાથે 'એક' આવે નહીં. તે અનુવાદકે તેની પર ધ્યાન આપ્યું જણાતું નથી.

અહીં આધુનિક સિદ્ધાન્તવિચારને સમજવા માટે ઉપયોગી કેટલાક મહત્ત્વના લેખોના અનુવાદો અપાયા છે. વીસમી સદીની સિદ્ધાન્તવિચારણા પર જેમનો અત્યંત મહત્ત્વનો પ્રભાવ છે એવા દસ-પંદર લેખોની યાદી બનાવીએ તો તેમાં આ લેખોનો સમાવેશ થઈ શકશે.

જર્મન ફિલસૂફ કાન્ટનો લેખ (*Answering the question, what is enlightenment - ૧૮૮૪*) આવો જ એક મહત્ત્વનો લેખ છે. આજે છાપાં તેમ જ ટેલિવિઝન ચેનલો તેમના વાચકો કે દર્શકોને કોઈ પ્રશ્ન કરે ત્યારે તેમનો હેતુ જે તે વિષય અંગે તેમનો મત જાણવાનો હોય છે પણ ૧૮મી સદીના યુરોપમાં વર્તમાનપત્રો/ સામયિકોના અધિપતિઓ અમુક મહત્ત્વના પ્રશ્નનો ઉકેલ મેળવવા માટે તેમને સમાજ સમક્ષ રજૂ કરતા હતા. Berlinische Monat Schrift નામના એક જર્મન પત્રના તંત્રીએ ૧૭૮૪માં What is enlightenment - પ્રબોધન શું છે? - પ્રશ્ન તેના વાચકોને પૂછ્યો હતો. જે વાચકોએ તેના જવાબ આપ્યો તેમાં કાન્ટનો પણ સમાવેશ થતો હતો. કાન્ટે આપેલા તેના વ્યવસ્થિત અને વિસ્તૃત જવાબમાં પ્રબોધનની વ્યાખ્યા નોંધપાત્ર છે. કાન્ટ કહે છે કે 'જાતે વહોરી લીધેલી અપરિપક્વતામાંથી બહાર આવવું તે પ્રબોધન છે.' પણ અપરિપક્વતા કોને કહીશું? કાન્ટ તેના જવાબમાં કહે છે 'પોતાની સમજશક્તિનો યોગ્ય દિશામાં યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવાની અક્ષમતા એટલે અપરિપક્વતા.'

કાન્ટનાં બસો વર્ષ પછી ફ્રેન્ચ ચિંતક મિશેલ ફૂકો(Michel Foucault)એ ૧૮૮૪માં *What is enlightenment* નામનો લેખ લખ્યો. ફૂકોએ આ લેખમાં પ્રબોધનની પરિયોજનાની વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં જે સ્થિતિ હતી તેની છણાવટ કરી અને કાન્ટના વિચારો અંગે અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કર્યા. કાન્ટની માન્યતા હતી કે માનવ તર્કબુદ્ધિના સહારે પુખ્ત બનશે. તર્કબુદ્ધિ એ આધુનિકતાવાદી દર્શનનો પાયો છે. વિજ્ઞાન અને તર્કબુદ્ધિ એ બે મોટાં શસ્ત્રોના કારણે આધુનિકતાવાદ માનવજાતિનું ભવિષ્ય ઉજ્જવળ બનાવવાનો ઉત્સાહ ધરાવતો હતો. પ્રકૃતિ પર નિયંત્રણ મેળવીને માનવજાતને વધુ ને વધુ ઊંચે લઈ જવા એ તેનું લક્ષ્ય હતું. પણ વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં હિટલરની ગેસ ચેમ્બરોમાં માત્ર યહૂદીઓ જ નહીં પણ આધુનિકતાની મૂળભૂત ભાવનાનું પણ નિકંદન નીકળી ગયું. ફ્રેન્ચ ફિલસૂફ જાં ફ્રાંસ્વા લ્યોતાર(Jean Francois Lyotard) કહે છે તેમ યહૂદી નરસંહાર એ આધુનિકતાના અંતનું એક રૂપક બની રહ્યું. અહીંથી જ વિજ્ઞાનના સત્યને શંકાની નજરે જોવાના ઉત્તરઆધુનિક વલણનો આરંભ થયો.

કાન્ટ કહે છે, તર્કબુદ્ધિ પરનું અવલંબન એ પૂર્વઆધુનિક અને આધુનિક

વચ્ચેનું વિભાજક બળ છે તો લ્યોતાર કહે છે, નાઝીઓ દ્વારા યહૂદીઓનો સંહાર એ આધુનિક અને ઉત્તરઆધુનિક વચ્ચેનું વિભાજકબળ બની રહ્યું.

ફૂકો કાન્ટની ટીકા કરતાં કહે છે કે તેઓ માનવ કર્તૃત્વ (હ્યુમન એજન્સી)ને દૈવી તત્ત્વોની પકડમાંથી તો મુક્ત કરે છે પણ સાથોસાથ તેને જ્ઞાનમીમાંસામાં કેદ કરે છે. કાન્ટ અને ફૂકો બંને એક અક્ષના બે છેડા છે. તર્કબુદ્ધિનો અક્ષ. ફૂકોને કાન્ટ સાથે મતભેદ છે છતાં તે તેના વિચારોના મહત્ત્વને સમજે છે.

(એનલાઈટનમેન્ટ માટે કરમશીભાઈએ સમયકત્વ એવો પર્યાય પસંદ કર્યો છે. પણ આપણે ત્યાં પ્રબોધન જેવો પર્યાય જાણીતો છે તેનો ઉપયોગ થઈ શક્યો હોત.)

આ ગ્રંથમાં સમાવાયેલા ફૂકોના *What is an Author* અને જર્મન ફિલસૂફ યુર્ગેન હાબેરમાસના *Modernity- an incomplete project* લેખો તથા ઉપરોક્ત કાન્ટનો લેખ એકબીજા સાથે સંકળાયેલા છે.

હાબેરમાસ(Jurgen Habermas)નો લેખ ‘આધુનિકતા – પૂરો નહીં થયેલો એક પ્રકલ્પ’ (*Modernity- an incomplete project*) ઘણો વિવાદાસ્પદ બન્યો હતો. આધુનિકતાવાદી વિચારો વીસમી સદીના અંતભાગમાં કેટલા ઉપયોગી એ અંગેનો આ વિવાદ છે. આ વિવાદના બે મુખ્ય પક્ષો હતા. એક પક્ષ હાબેરમાસનો તો બીજો પક્ષ લ્યોતારનો રહ્યો હતો. હાબેરમાસના મતે આધુનિકતાવાદી વિચારો હજી એટલા અપ્રસ્તુત બન્યા નથી. આધુનિકતાવાદી પરિયોજના હજી અધૂરી છે. પ્રબોધનયુગે કલાને મુક્તિદાયિની ગણાવીને કલા અને જીવન વચ્ચે સામંજસ્ય સ્થાપવાનો પ્રયાસ કર્યો. આધુનિકતાવાદી યુગમાં કલાની પ્રસ્તુતતા પુરવાર કરવાના જે પ્રયાસો થયા તેના કારણે કલાને સમજવી વધુ ને વધુ અધૂરી બનતી આવી. એ લોકોથી વિમુખ બની. આ ગાળામાં સ્વરૂપકેન્દ્રી રચનાઓનો એક અલગ ચોકો રચાયો. આ કારણે પણ સમાજના બહોળા વર્ગને આકર્ષવાની કે તેમને પ્રભાવિત કરવાની ક્ષમતા પણ તે ગુમાવી બેઠી. આમ છતાંય હાબેરમાસ આધુનિકતાવાદનું પ્રકરણ પૂરું થયું છે એવું માનતા નથી. તે કહે છે પ્રબોધનકાળમાં કલાની નવી ભૂમિકા રચાઈ. વસ્તુનિષ્ઠ વિજ્ઞાન, સાર્વત્રિક નિયમો, નૈતિકતા અંગેના સાર્વત્રિક ખ્યાલો તથા કલાની સ્વાયત્તતા પર પ્રબોધનકાળના દર્શનનો પ્રભાવ આધુનિકતા પર વિશેષ પડ્યો. બીજી બાજુ લ્યોતારે આધુનિકતાના પ્રકલ્પને અભેરાઈએ ચઢાવવાની હિમાયત કરી હતી. લ્યોતારે ઉપર ઉલ્લેખેલા કાન્ટના લેખના શીર્ષકને લક્ષમાં રાખીને આ અંગેના પોતાના એક લેખનું શીર્ષક આપ્યું – *Answering the question: what is Postmodernism?* (૧૯૮૨) આ લેખના આરંભે તેણે હાબેરમાસના વિચારોનો ટૂંકમાં ઉલ્લેખ કરીને આધુનિકતાવાદી વિચારો શા માટે આજે અપ્રસ્તુત બન્યા છે તેની છણાવટ કરી છે. હાબેરમાસના આ લેખનો અનુવાદ પ્રમાણમાં સારી રીતે થયો છે. કરમશીભાઈ લ્યોતારના આ લેખનો પણ

અનુવાદ કરશે તો તે અભ્યાસીઓને ઘણો ઉપયોગી નીવડશે. ખરી રીતે હાબેરમાસનો આ લેખ વાંચ્યા પછી લ્યોતારનો લેખ પણ જિજ્ઞાસુએ વાંચવો જોઈએ. વળી હાબેરમાસના આધુનિકતા અંગેના વિચારોને સમજવા માટે બીજા એક મહત્ત્વના જર્મન ચિંતક વોલ્ટર બેન્યામિન(Walter Benjamin)ના વિચારો જાણવા પણ એટલા જરૂરી છે. (બેન્યામિનના જાણીતા લેખ *Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction*નો ગુજરાતી અનુવાદ અમૃત ખત્રીએ કર્યો હોવાનો મારો ખ્યાલ છે. તે મારા જોવામાં આવ્યો નથી.)

આગળ કહ્યું તેમ અહીં સંગ્રહાયેલા આધુનિકતાવાદ અને ઉત્તરઆધુનિકતાવાદને લગતા લેખો બીજા ચિંતકોના લેખો સાથે પૂર્વાપર સંદર્ભથી સંકળાયેલા છે. ફૂકોનો અહીં અનૂદિત લેખ *What is an Author* અન્ય ચિંતક રોલાં બાર્ત(Roland Barthes)ના લેખ *Death of Author* સાથે વાંચવો જોઈએ. બાર્તના આ લેખનો પણ ગુજરાતી અનુવાદ અમૃત ખત્રીએ કર્યો છે. (ફૂકોના લેખના મૂળ શીર્ષકનો ગુજરાતી અનુવાદ મુકાવો અહીં સરતચૂકથી રહી ગયો છે.)

આ ગ્રંથમાં સમાવિષ્ટ હાઇડેગરનો એક જાપાની સાથેનો સંવાદ તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. આ સંવાદ એ હાઇડેગરના *Dialogue on language between a Japanese and an inquirer* (૧૯૫૯), *On the way to language* પુસ્તકમાં પ્રકાશિત થયો હતો. Tezuka Tomis નામના જર્મન સાહિત્યના એક જાપાની વિદ્વાને તેમની જર્મનયાત્રા દરમ્યાન હાઇડેગર સાથે જે સંવાદ કર્યો હતો તેનો અહીં સંદર્ભ છે.

મૂળ જર્મનમાંથી જ થયેલા અંગ્રેજી અનુવાદના આધારે થયેલો આ ગુજરાતી અનુવાદ સાહિત્ય અને સૌન્દર્ય મીમાંસાના અભ્યાસીઓ માટે અત્યંત મહત્ત્વનો છે. હાઇડેગરના સૌન્દર્યમીમાંસા વિષયક વિચારો સમજવા માટે પણ આ સંવાદ મહત્ત્વનો છે. હાઇડેગરના વિચારો અત્યંત દુર્બોધ છે. પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનના ગાઢ પરિચય ધરાવનારાઓને પણ તે સમજવામાં મુશ્કેલી પડે તેમ છે. આ સંવાદમાં કાઉન્ટ કુકી જાપાની અને જર્મન પરંપરા સાથે સંકળાયેલી વ્યક્તિઓ, સંજ્ઞાઓ વગેરેના ઉલ્લેખ આવે છે એટલે તેની પૂર્વભૂમિકા ન હોય તો આ લખાણ સમજવું અશક્ય છે.

અહીં હાઇડેગર આ જાપાનીને એક માર્મિક પ્રશ્ન પૂછે છે. જાપાની ભાષામાં ભાષા (language) માટે શો શબ્દ છે? Tezukanો જવાબ પણ એટલો જ રસપ્રદ છે. જાપાનીમાં ભાષા માટે Koto એટલે શબ્દ અને પદાર્થ બંનેનો સંકેત કરતો શબ્દ છે. (મિશેલ ફૂકોના પુસ્તક *Order of the things*નું મૂળ ફ્રેન્ચ શીર્ષક *Len Mots et Les Choses*નો અનુવાદ શબ્દો અને પદાર્થો એવો થાય.) હાઇડેગર તેના ભાષાવિશ્લેષણને ઓન ધ વે ટુ લેંગ્વેજ કહે છે. એટલે કે તે પોતાના વિચાર કે નિરીક્ષણને ભાષા અંગેના કોઈ જડ સિદ્ધાન્ત તરીકે જોતા નથી પણ ભાષા જેમ

સતત પરિવર્તનશીલ અને જીવંત છે તેમ તે પોતાની ભાષાવિચારણાને પણ એક સતત ચાલતી પ્રક્રિયા ગણે છે. આ પ્રક્રિયા દ્વારા તેઓ ભાષાનું જાણે કે પગેરું દબાવે છે.

આ અનુવાદની વાક્યરચના ઘણાં સ્થળે ક્લિષ્ટ થઈ છે. (સૈદ્ધાન્તિક લખાણોના અનુવાદનો આ એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે કે અનુવાદ શબ્દશઃ કરવો કે ભાવવિસ્ફોરણ થાય એ રીતે કરવો?) આ પ્રકારના અઘરા લેખના અનુવાદમાં તે સહજ અને ક્ષંતવ્ય છે. પણ આવાં લખાણો પ્રગટ કરનારા સામયિકના તંત્રીઓએ તેનું ભાષાસંપાદન અવશ્ય કરવું જોઈએ. મૂળ અંગ્રેજી અનુવાદ પણ એકદમ સરળ છે એવું નથી. ક્લિષ્ટ ભાષામાં લખાયેલા અને પૂર્વાપર સંદર્ભ વિના સમજી ન શકાય તેવા અર્થગંભીર લેખનો અનુવાદ તે એક મોટી હિંમતનું કામ છે. આવા અઘરા લેખોના અનુવાદમાં સહજપણે જ અનુવાદકનું ધ્યાન મૂળ વિચારને પોતાની ભાષામાં રજૂ કરવા પર હોય છે. આથી સ્રોત-ભાષાની છાંટ લક્ષ્ય-ભાષા પર પડી જતી હોય છે. અધિકારી સંપાદક અહીં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી શકે છે. અહીં inquirer માટે પૃચ્છક પર્યાય યોગ્ય નથી પણ જિજ્ઞાસુ પર્યાય યોગ્ય ગણી શકાય. જાપાનીઝ સંજ્ઞાના આપણે બે અર્થ કરી શકીએ – જાપાનવાસી અને જાપાની મૂળની વ્યક્તિ. Tezuka જાપાની નાગરિક છે પણ તે રહે છે જર્મનીમાં (એ વખતે તેઓ જર્મનીમાં રહેતા હતા.). સંસ્કૃત ભાષામાં વ્યક્તિના સ્થાન-લોકેશન માટે બે શબ્દો છે – અભિજન અને નિવાસ. દા.ત. બાબુ સુથારનો નિવાસ અમેરિકા છે પણ તેમનું અભિજન ભારત છે. અભિજન એટલે મૂળ વતન, વડવાઓનું સ્થાન.

આવાં અઘરાં લખાણોના અનુવાદમાત્રથી તે સમજાઈ જશે નહીં. ભાષાની સાથોસાથ વિચારનો અનુવાદ પણ જરૂરી હોય છે. ખરી રીતે, આવા લખાણના પ્રારંભે તેની જરૂરી પૂર્વભૂમિકા મૂકવી જોઈએ. જેમાં લેખનો પૂર્વસંદર્ભ તથા કાઉટ કુકી, આઈકા જેવી સંદર્ભોની સમજૂતી જેવી ફૂટનોંધ ઇ. માં આપવી જોઈએ! કાન્ટના લેખનો અનુવાદ ગમે તેટલો પ્રાસાદિક હોય પણ જેને દર્શનશાસ્ત્રનો પરિચય નથી કે કાન્ટના તત્ત્વજ્ઞાન વિશે કશું જાણતો નથી તેને એ અનુવાદ સમજવો મુશ્કેલ બનશે. એથી ઊલટું, જો તે વિષયનો જાણકાર હશે તો અણઘડ અને ક્લિષ્ટ અનુવાદમાંથી પણ વિચારનો દોર પકડી શકશે.

આ પુસ્તકમાં લેખોની ગોઠવણી કરનારે ફ્રેન્ચ સંરચનાવાદી માનવશાસ્ત્રી ક્લોદ લેવી સ્ટ્રોસ(Claude Levi Strauss)ના એક નૃવંશવિજ્ઞાનીનું ઘડતર અને લેવી સ્ટ્રોસ સાથેની મુલાકાત આ બંને લખાણો સાથેસાથે મૂકવાની જરૂર હતી. સંરચનાવાદ અને વીસમી સદીના સિદ્ધાન્તવિચારને સમજવા માટે એ ઘણા ઉપયોગી છે.

અગાઉ કહ્યું તેમ, કાન્ટ, હાઈડેગર જેવા લોકોના લેખોના અનુવાદોમાં સંપાદકના હસ્તક્ષેપ કે અનુવાદકની પૂરક માહિતી જરૂરી બને છે. એક નૃવંશવિજ્ઞાનીનું ઘડતરમાં

ફેન્ય શિક્ષણવ્યવસ્થા સાથે સંકળાયેલી Agregation, Iycee, S.F.L.O, Lecon D'agregation જેવી સંજ્ઞાઓની સમજૂતી પાઠનોંધ તરીકે કે કૌંસમાં આપી હોત તો વાચકોને ઉપયોગી નીવડી શકે અને ત્યાંની શિક્ષણપદ્ધતિનો પણ કંઈક અણસાર આવી શકશે.

આ લખાણનું મૂળ અંગ્રેજી શીર્ષક અને તેનો સ્રોત પણ અનુવાદના અંતે દર્શાવાયો હોત તો કોઈને મૂળ લખાણ વાંચવાની જિજ્ઞાસા થાય તો તેને અનુકૂળતા રહે. આવી રીતે મૂળ લખાણ વાંચનારને અનુવાદકે જે પડકારોનો સામનો કર્યો તેનો ખ્યાલ આવી શકે અને તેની પોતાની પાસે તેમનો કોઈ ઉકેલ છે કે નહીં તેનો પણ તેને ખ્યાલ આવી શકે છે. અનુવાદોના મૂળ સ્રોતો કે ઉપર નોંધેલી સંજ્ઞાઓની સમજૂતી અંગે અનુવાદ જે સામયિકમાં પ્રકાશિત થાય તેના સંપાદકે પણ તેનો આગ્રહ રાખવો જોઈએ. રોલાં બાર્તના *ડેથ ઓવ ઓથર* લેખનો અમૃત ખત્રીએ કરેલો ગુજરાતી અનુવાદ *લેખકનું મૃત્યુ 'તથાપિ'* સામયિકમાં પ્રગટ થયો. તેમાં એ અનુવાદ વાચકો યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં સમજી શકે એ માટે બાબુ સુથારે તેની પર ટિપ્પણી લખી હતી. આ એક અત્યંત ઉપયોગી પગલું હતું. લેવી સ્ટ્રોસનો લેખ *એક નૃવંશવિજ્ઞાનીનું ઘડતર* આ જ સામયિકમાં પ્રકટ થયો છે.

કહેવાનો અર્થ, કરમશીભાઈનાં આ લખાણો પ્રકાશિત કરનારાં સામયિકોના સંપાદકોએ આ પ્રકારનો આગ્રહ રાખ્યો હોત તો તે ઘણે ઉપયોગી થાત. આ કામગીરી આ વિષયના કોઈ પણ જાણકારને સોંપી શકાઈ હોત. તેમ છતાંય નીતિન મહેતા, બાબુ સુથાર વગેરેએ દર્શાવેલી જાગૃતિ આવકાર્ય છે. નીતિન મહેતા (*આધુનિકતા-પૂરો નહીં થયેલો એક પ્રકલ્પ*) અને મંજુ ઝવેરી (*ભાગવતપુરાણમાં કલાનિર્મિતિ અને ધર્મવિચારણા*) જેવા સંપાદકોએ આ પ્રકારની કામગીરી બજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

ફૂકોના લેખમાં ફેન્ય શબ્દ *Jeu (play)* માટે લીલા (પૃ. ૨૦૭) પ્રયોજાયો છે. આપણે અંગ્રેજી પ્લે માટે લીલા, કીડા, રમત વગેરે પર્યાયો યોજીએ છીએ. અહીં એ યાદ રાખવાનું છે કે ફેન્ય *Jeu* અને અંગ્રેજી *play*ની અર્થરચનાઓ વચ્ચે ફરક છે. અંગ્રેજીમાં પ્લે અને ગેમ એવા બે અલગ અલગ શબ્દો છે જે અહીં *Jeu* શબ્દથી સૂચવાય છે. જર્મનમાં *Spiel* શબ્દનું આવું જ છે. દા.ત. જર્મન વિદ્વાન હાન્સ ગેઓર્ગ ગાડામેરે (*Hans Georg Gadamer*) આ સંજ્ઞા પોતાના સૌન્દર્યમીમાંસાવિષયક લખાણમાં પ્રયોજી છે. આપણે ત્યાં પણ રમતમાં નિયમો હોય છે, રમતના સમાપનમાં હાર-જીતનો ફેસલો થતો હોય છે. જેમકે , ક્રિકેટની મેચ. પણ લીલા એટલી નિયમશાસિત નથી. એટલે જ કલા, દર્શન વગેરે ક્ષેત્રોમાં આપણે લીલા શબ્દનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. જેમ કે ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રના પ્રારંભે નાટ્યની ઉત્પત્તિના વર્ણનમાં નાટક માટે કીડનીયક સંજ્ઞાનો પ્રયોગ થયો છે.

અંગ્રેજી *Discourse* માટે અનુવાદકે વાગવ્યવહાર પર્યાય પસંદ કર્યો છે. જે

અંગ્રેજી સંજ્ઞાઓ ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ કરનારાઓ માટે પડકારરૂપ સાબિત થઈ છે તેમાં આ ડિસ્કોર્સનો પણ સમાવેશ થાય છે. ભાષાવિજ્ઞાન, સાહિત્યમીમાંસા, દર્શનશાસ્ત્ર વગેરે વિદ્યાશાખાઓમાં તે અલગ અલગ અર્થઝાંખાઓ સાથે પ્રયોજાય જ છે તદ્દુપરાંત ઝાક દેરિદા(Jacques Derrida), ફૂકો કે ઝાક લાકાં(Jacques Lacan) જેવા ફ્રેન્ચ ચિંતકો પણ આ સંજ્ઞાને પોતપોતાના આગવા અર્થમાં પ્રયોજે છે. આ સંજ્ઞા માટે ગુજરાતી તેમ જ હિન્દી ભાષાઓમાં વિવિધ પર્યાયો જોવા મળે છે. ગુજરાતીમાં વાક્યબંધ, પ્રોક્તિ, સંકથા, વિમર્શ અને વાગ્વ્યવહાર જેવા અનેક પર્યાયો મળે છે. આ પર્યાયો જે તે અનુવાદકે અનુવાદ વિચારને ગુજરાતીમાં રજૂ કરવાની મથામણના ભાગરૂપે યોજ્યા છે. ભાષાવિજ્ઞાનની ચર્ચામાં વાગ્વ્યવહાર ચાલે પણ ફૂકોના સંદર્ભમાં હેમન્ત દવેએ સૂચવેલો અભિવાદ પર્યાય જ યોગ્ય છે.

હામોનીમી માટે તેમણે *સમાનાર્થી* પર્યાય યોજ્યો છે તો પેટ્રોનીમી માટે *વંશાનુક્રમિક* એવો પર્યાય યોજ્યો છે જે યોગ્ય નથી. (પૃ. ૨૧૪). હામોનીમી માટે *સમસંજ્ઞા* કે *સમસંજ્ઞક* યોગ્ય ગણાય (આ પર્યાયો હેમન્ત દવેએ સૂચવ્યા છે.) સમાન જોડણી અને સમાન ઉચ્ચાર ધરાવતા શબ્દો દા.ત. નવ એટલે ૯નો આંક તેમજ નવું. પિતાના નામ પરથી નામ એ પેટ્રોનીમી. જેમકે, વસુદેવ પરથી વાસુદેવ, દશરથ પરથી દાશરથિ(રામ) વગેરે.

અંગ્રેજી ક્યુરેટર માટે તેમણે *કલાવસ્તુપાલ* પર્યાય યોજ્યો છે. (પૃ. ૮૮). અહીં કદાચ ગ્રંથપાલના સાદૃશ્યના આધારે આ પર્યાય રચાયો છે. ડૉ. મધુસૂદન ઢાંકીએ *રક્ષપાલ* એવો પણ પર્યાય સૂચવ્યો છે.

પૃષ્ઠ ૨૧૫ પર ફૂકોના લેખમાં પ્રયુક્તિઓ (shifters)નો ઉલ્લેખ છે. આ પર્યાય પણ યોગ્ય નથી. આવી સંજ્ઞાની સમજૂતી પણ પાદનોંધ કે અન્યત્ર આપવી જોઈએ. આ વ્યાકરણ સંબંધી સંજ્ઞા છે. (સંદેશના સંદર્ભમાં જ સમજી શકાય એવા ભાષાપ્રયોગો. જેમકે, ‘હું’ અને ‘તમે’ – આ સર્વનામો વક્તા અને શ્રોતા બંનેને સંદર્ભ પ્રમાણે લાગુ પડશે. ‘હું’ એટલે સામાન્યપણે આ શબ્દ ઉચ્ચારનાર વ્યક્તિ. ભાષાવિજ્ઞાનીઓ ઓટો વાસ્પર્સન(Otto Vesperssen) અને રોમન યાકોબ્સ(Roman Jakobson)ને આ મુદ્દાની વિશદ છણાવટ કરી છે.)

અંગ્રેજી typology માટે પ્રકારવિજ્ઞાન એવો અનુવાદ કામચલાઉ જ ગણી શકાય. આ સંજ્ઞા પ્રકારો અને પ્રકારો અંગેની મીમાંસા એવા બે અર્થમાં પ્રયોજાય છે. અંગ્રેજીમાં આવા અનેક પ્રયોગો થાય છે જે અસાવધ અનુવાદકોને મોહમાં નાખી દેતા હોય છે.

કરમશીભાઈના અનુવાદો સમગ્રતયા સુઘડ હોવા છતાં મૂળ વાક્યરચના ક્લિષ્ટ કે તરજૂમિયા બનતી હોવાનું કેટલેક સ્થળે જોવા મળે છે. ગુજરાતી અને અંગ્રેજીની અભિવ્યક્તિમાં રહેલો ફરક પણ અહીં જવાબદાર છે. વળી, આ ગુજરાતી અનુવાદો અંગ્રેજીમાંથી થયા છે અને તે અંગ્રેજી લખાણો વળી મૂળ ફ્રેન્ચમાંથી

અનૂદિત થયા છે. એટલે ફ્રેન્ચમાંથી ગુજરાતી વાયા અંગ્રેજી કોઈ અભિવ્યક્તિ આવે ત્યારે આવી ક્લિષ્ટતા આવે તે સહજ છે. દા.ત.

વાગ્વ્યવહારો કબજામાં લેવાની વસ્તુઓ હોય છે. (પૃ. ૨૧૨).

વિજ્ઞાનમૂલક વાગ્વ્યવહારો એમને ખાતર જ માન્ય થવા લાગ્યા. (પૃ. ૨૧૩)

અહીં મને એવો પણ વિચાર આવે છે કે કવિઓ, વાર્તાકારો વગેરે સર્જનાત્મક ક્ષેત્રે સંકળાયેલા લોકો પોતાની સર્જનપ્રક્રિયા વર્ણવતા હોય છે. આવાં ઘણાં લખાણો પ્રકાશિત થયાં છે. પણ શાસ્ત્રીય લખાણોના અનુવાદકો અને તેનાં અભ્યાસીઓ આવી પ્રક્રિયાનું વર્ણન કરતા ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. કરમશીભાઈ જેવા અનુવાદકોએ પોતાને પડકારરૂપ લાગેલા લખાણને આધારે જે તે લખાણ પોતે શા માટે અનુવાદ માટે પસંદ કર્યું? તેમાં કેવા પ્રકારની મુશ્કેલીઓ નહીં? પોતે તેનો શો ઇલાજ કર્યો? વગેરેની ચર્ચા કરવી જોઈએ. અહીં અડધોઅડધ લખાણો દર્શન-ચિંતનને લગતાં છે. એવી જ રીતે સિદ્ધાન્તવિચારના અભ્યાસીઓ પણ જે તે સિદ્ધાન્તને સમજવામાં તેને પડેલી મુશ્કેલીઓ વગેરેનું વર્ણન કરી શકે. જ્ઞાનના અધિગમનની પ્રક્રિયા સમજાવામાં આવી કેફિયતો ઘણી ઉપયોગી નીવડશે. આનાથી ગુજરાતીમાં સિદ્ધાન્તવિચારની ભાષાના ઘડતરની પ્રક્રિયાને મદદ મળશે તેમ જ ગુજરાતી ભાષાનું અનુવાદવિજ્ઞાન વિકસાવવામાં પણ મદદ મળશે. માત્ર અંગ્રજી જ નહીં પણ સંસ્કૃત કે હિન્દીમાંથી અનુવાદ કરનારાઓએ આવી નોંધ રાખવી જોઈએ.

આ પ્રકારનાં શાસ્ત્રીય લખાણોના અનુવાદોમાં અનુવાદક સતત બે પ્રકારે દબાણ હેઠળ હોય છે. એક તો મૂળ જર્મન કે ફ્રેન્ચ શબ્દ કે વાક્યલઘ્ણના અંગ્રેજી અનુવાદના યોગ્ય ગુજરાતી સમાનાર્થી શોધવા તથા બે, મૂળ વિચારને ગુજરાતીમાં રજૂ કરવો. અહીં એક ભાષાની અભિવ્યક્તિને બીજી ભાષામાં યોગ્ય સમાનાર્થી શોધીને મૂકી દેવાથી વાત પતી જતી નથી. દા.ત. કાન્ટનો અનુવાદ ગમે તેટલો પ્રાસાદિક હોય પણ જો વાચક ફિલસૂફીની ભાષાથી વાકેફ ન હોય, કાન્ટે એવું તો શું કર્યું કે જેથી તે પોતાના વિચારોને Copernican revolution તરીકે ઓળખાવે છે? એ જાણતો ન હોય કે શાસ્ત્રીય લખાણો વાંચવાની માનસિક તૈયારી અને મહાવરો ન હોય તો તે આ અનુવાદો સમજી શકશે? આ અનુવાદોથી ગુજરાતી ભાષાની આ પ્રકારના શાસ્ત્રીય વિચારોને રજૂ કરવાની અધિભાષિક ક્ષમતા (metalingualistic)નો પણ ખ્યાલ આવે છે. એટલે જ આવા શાસ્ત્રીય વિષયોના અનુવાદની સાથે અનુવાદક પોતે અથવા તો કોઈ અધિકારી સંપાદક શીર્ષનોંધ કે પાદનોંધ વગેરે જોડીને પૂરક અને પૂર્વાપર સંદર્ભ દર્શાવે તો તે અભ્યાસીઓને વધુ ઉપયોગી થશે. (શિરીષ પંચાલે આ જ ગ્રન્થની તેમની સમીક્ષામાં આ જ મુદ્દાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.).

આવા અનુવાદોનું જે તે વિષયના અન્ય એટલા જ જાણકાર અભ્યાસી દ્વારા સંમાર્જન થવું જોઈએ. હકીકતમાં શાસ્ત્રીય લખાણોના અનુવાદ એ કોઈ એક જ

વ્યક્તિનું કામ નથી. ફિલસૂફીના લેખોના અનુવાદ માટે અનુવાદક તેનો જ્ઞાતા હોય એ એક વાત છે. પણ સ્રોતભાષાની (એટલે કે અહીં અંગ્રેજી) પરિભાષાઓ/અભિવ્યક્તિઓ વગેરે વિવિધ અર્થસ્થાયાઓને અનુરૂપ નવા પર્યાય રચવા એ અલગ બાબત છે. આ પર્યાયો જરૂર પડ્યે તેમના અર્થનો વિસ્તાર થઈ શકે અને તેમાંથી અનેક કૃદન્ત તથા તદ્વિતાન્ત શબ્દો પણ રચી શકાય એવા હોવા જોઈએ. આવા પર્યાયો રચવા માટે વ્યાપક દષ્ટિ અને બહુપરિમાણી અધ્યયનની જરૂર હોય છે. જેમ કે અંગ્રેજીમાં ત્વરા-સૂચક શબ્દો Priority, top priority, urgent, immediate, at once વગેરેની અર્થસ્થાયાઓ તથા તેમના પ્રયોગ અંગેની રૂઢિઓ અલગ છે.

દા.ત. કાનૂન/કાયદો જાણીતા શબ્દ છે. પણ કાયદા સંબંધિત શબ્દો ઘડવામાં વિધિ વધુ ઉપયોગી છે – વિધિ, વિધાન, વિધેય, સંવિધાન, વૈધ, અવૈધ વગેરે. હવે કાયદા/કાનૂનથી આવા શબ્દો રચવાનો પ્રયાસ હાસ્યાસ્પદ અને દુર્બોધ નીવડી શકે. બીજું એક કાન્ટ, હાઇડેગર, દેરિદા વગેરે જ્યારે સંજ્ઞાઓ પ્રયોજતા હોય છે ત્યારે તેઓ તેમની એક સુદૈર્ઘ અર્થપરંપરાને પણ લક્ષમાં લેતા હોય છે. આ શબ્દોના અર્થ પણ સમયાંતરે બદલાયા કરે છે. આથી જ્યારે અમુક શબ્દને આપણી ભાષામાં પર્યાય દ્વારા રજૂ કરીએ છીએ ત્યારે શક્ય છે કે મૂળ અર્થસ્થાયાઓ નહીં પણ તેની કોઈ એક જ અર્થસ્થાયાને ગ્રહણ કરતા હોઈએ છીએ.

થિયરીના પ્રસારણમાં અનુવાદોની મોટી અને મહત્ત્વની ભૂમિકા હોય છે. પશ્ચિમમાં ફેશનેબલ બનેલા વિચારોનું ઉદ્ગમસ્થળ યુરોપની જર્મની, ફ્રાન્સ, રશિયન ભાષાઓમાં છે. તે આપણા સુધી અંગ્રેજી અનુવાદોના ગુજરાતી અનુવાદો મારફતે પહોંચ્યા છે. કરમશીભાઈનું આ અનુવાદ કાર્યનું મહત્ત્વ એ રીતે અત્યંત મહત્ત્વનું છે.

આ સંચયના છેડે ‘અનુવાદકો અને અનુવાદકોનું ઋણ’ નામનો બાબુ સુથારનો લેખ જોડવામાં આવ્યો છો. પ્રસ્તાવનાના વિકલ્પે લખેલો જણાતો આ લેખ ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદપ્રક્રિયાની શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરતા થોડા ઘણા પણ જે સારા લેખો છે તે પૈકીનો એક છે. આ લેખમાં સુથારે અનુવાદની સમીક્ષાના પ્રવર્તમાન ધોરણોની ચર્ચા કરી છે અને એ અંગે કેટલા રસપ્રદ મુદ્દા ઉપસ્થિત કર્યા છે. અનુવાદમાં મૂળ કૃતિ પરત્વેની વફાદારી કેટલી મહત્ત્વની એ એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે. તેમનું માનવું છે મૂળ કૃતિની ભાષા પરત્વેની વફાદારી કરતાં જે ભાષામાં અનુવાદ કરવામાં આવી રહ્યો છે એ ભાષા પરત્વેની વફાદારી વધારે મહત્ત્વની છે.

અનુવાદને અર્થઘટન તરીકે જોવાથી સુથારની આ વાતને સમજી શકાશે. અનુવાદની પ્રક્રિયામાં અર્થઘટનની પ્રક્રિયા સન્નિહિત હોય છે. એક જ કૃતિના બે કે વધુ અનુવાદકો એક જ મૂળ શબ્દ કે અભિવ્યક્તિ માટે જુદા જુદા શબ્દો પ્રયોજશે. આ શબ્દોની પસંદગી મૂળ કૃતિના તેમના અર્થઘટનનો પણ સંકેત કરે છે.

સુથારના આ વિધાનને યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં સમજવાની જરૂર છે. નહીંતર કેટલાક લોકોને ખોટા અનુવાદોને વાજબી ઠેરવવાનું બહાનું મળી જશે. એટલે મૂળ કૃતિ તરફની બેવફાઈ પણ જો વફાદારીપૂર્વકની હોય તો જ અનુવાદ સુથાર કહે છે એવો સમૃદ્ધ બની શકે. અહીં પ્રશ્ન એ જરૂર થવાનો કે આપણે અનુવાદ શા માટે વાંચીએ છીએ! મૂળ વિચારને સમજવા માટે? મૂળ કૃતિની ભાષાશૈલીનો આસ્વાદ લેવા માટે? કે આપણી ભાષાની અભિવ્યક્તિ-ક્ષમતાનો ક્યાસ કાઢવા માટે? આ ત્રણે, અનુવાદ પરત્વેના ત્રણ જુદા જુદા અભિગમોનું પણ પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

સુથારે આલાં બાસ્કની કવિતાના અનુવાદનો પોતાનો અનુભવ પણ અહીં ટાંક્યો છે. આ એક સારું પગલું છે. આપણા અનુવાદકોએ જે તે કૃતિના અનુવાદ દરમિયાન પોતાને નડેલી સમસ્યાઓ તેમ જ તેનો પોતે લાવેલો ઉકેલ જેવી વિવિધ બાબતોની ચર્ચા કરવી જોઈએ. જો આમ કરીશું તો જ આપણે આપણું પોતાનું અનુવાદજ્ઞાન ઊભું કરી શકીશું.

સુથારે અહીં અનુવાદ અને અનુવાદકના મૂલ્યાંકન માટેનાં ધોરણો ઊભાં કરવા અંગેનાં સૂચનો કર્યાં છે. (પૃ. ૩૧૦)

જે વાચકો મૂળ લેખો વાંચી શકે એમ નથી એમણે આ લેખો વાંચીને આપણે જે પ્રકારની વાસ્તવિકતામાં જીવીએ છીએ એ વિષે વિચાર કરવો (પૃ. ૩૧૧). આ વિચાર અત્યંત મહત્ત્વનો છે. અહીં આપણે વાસ્તવ એટલે શું? વાસ્તવની રચના કોણ કરે છે? દેરિદાનું વાસ્તવ અને મારું વાસ્તવ એક જ છે? શું દેરિદાના વાસ્તવ અંગેના વિચારો મારા વાસ્તવને સમજવા માટે મોડેલ બની શકે ખરા? શું ગુજરાતી અને ફ્રેન્ચ ભાષાની સંરચનાઓ અલગ અલગ નથી? વગેરે મુદ્દા પણ ધ્યાનમાં રાખવાના છે. ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રાર્થપરંપરાના વિકાસમાં વાસ્તવ અંગેના અનેકવિધ અભિગમોએ મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી છે.

સુથાર અહીં પોતાનો અનુભવ ટાંકે છે. એગેલ્ફ લૂસનો લેખ પ્રથમ વાર છપાયો ત્યારે કળાજગતમાં સ્થાપત્ય સહિતમાં હુલ્લડો થઈ ગયેલાં. તેની એવી કલ્પના હતી કે આ લેખનો અનુવાદ વાંચીને ગુજરાતી સર્જકો-વિચારકો થોડા ઘણા ઉશ્કેરાશે ખરા. પણ કમનસીબે એવું ન બન્યું. અહીં પ્રશ્ન એ છે કે લૂસના લેખથી ઉશ્કેરાનારાઓ અને ગુજરાતી વાચકોના જે તે સમયના સંજોગો કે અનુભવો એકસમાન છે ખરા? અસ્તિત્ત્વવાદ અને ઉત્તર આધુનિકતાવાદનો યુરોપમાં ઉદય-અસ્ત શા કારણે થયો? આ પણ કારણો તેવાં જ છે ખરાં?

અહીં સમાવાયેલા સિદ્ધાન્તવિચારને લગતા લેખોના અનુવાદોને જોઈને મને વિચાર આવે છે કે, કરમશીભાઈ ઉપરાંત અમૃત ખત્રી જેવા અભ્યાસીઓએ પણ કેટલાક મહત્ત્વના લેખોના અનુવાદ આપ્યા છે. વીસમી સદીના સિદ્ધાન્તવિચારના કેટલાક અત્યંત મહત્ત્વના લેખોની યાદી બનાવીને એમાંથી જેમના અનુવાદો બાકી રહી ગયા હોય તેમના અનુવાદો કરાવીને (તે માટે અભ્યાસીઓની મદદ લઈ

શકાય), વિસ્તૃત ભૂમિકા, ટિપ્પણીઓ, પરિશિષ્ટો આદિથી સંવલિત એક સુંદર સંચય તૈયાર કરી શકાય. તેનાથી એક બાજુ, અંગ્રજી ભાષાથી આકન્તોને સિદ્ધાન્તવિચાર સમજવા તરફ પ્રેરી શકાશે તો બીજી તરફ સિદ્ધાન્તવિચારની પરિભાષા, અનુવાદ ઇત્યાદિના પ્રશ્નો વિશેની વિચારણામાં સુગમતા થશે. આવો જ એક સંચય સંસ્કૃતવિચારણાનો પણ કરી શકાય.

સિદ્ધાન્તવિચારના અભ્યાસીઓ માટે આ સંચયનું મહત્ત્વ સ્વયંસ્પષ્ટ છે. આની નવી આવૃત્તિમાં પ્રકાશકોએ આ સંચયમાં પ્રયોજાયેલી તમામ પારિભાષિક સંજ્ઞાઓના મૂળ અંગ્રેજી-ફ્રેન્ચ-જર્મન સહિત ગુજરાતી પર્યાયોની અકારાદિ ક્રમે યાદી આપવી જોઈએ. તદ્દુપરાંત વ્યક્તિનામોની પણ મૂળ સ્ત્રોતભાષાની જોડણી સાથે યાદી પણ આપવી જોઈએ. શબ્દસૂચિ પણ આપી શકાય તો તો ઘણી સારી વાત છે.

આવા સુંદર સંચય માટે કરમશીભાઈ અને પ્રકાશકો-કમલ વોરા, નૌશિલ મહેતા અભિનંદનના અધિકારી છે.

— એતદ્ ૨૦૨, જૂન ૨૦૧૪